

TRĂSĂTURI DE GEN PERSONAL ALE NUMELOR DE RUDENIE ÎN LIMBA ROMÂNĂ VECHĂ

GEORGIANA-ANDREEA OVAR

Institutul de Lingvistic „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, București

În lucrarea de față îmi propun să studiez clasa numelor de rudenie sub aspectul trăsăturilor de gen personal.

Voi analiza numele de rudenie pe baza unui corpus reprezentativ. Voi avea în vedere, pentru limba veche, numai texte originale românești. Pentru secolul al XVI-lea voi folosi lucrarea *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea* (text stabilit și indice de Gheorghe Chivu, Magdalena Georgescu, Magdalena Ioniș, Alexandru Mare și Alexandra Roman-Moraru, introducere de Alexandru Mare), Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1979.

Textele care vor constitui suportul analizei pentru secolele al XVII-lea – al XVIII-lea sunt cronicile moldovenești și muntenești:

- Grigore Ureche, *Letopisea ul rîi Moldovei*;
- Miron Costin, *Opere*;
- Ion Neculce, *Letopisea ul rii Moldovei și O samă de cuvinte*;
- *Cronicari munteni*.

Corpusul va fi completat, pentru cele trei secole, cu documente și scrisori tiprite de Nicolae Iorga: *Scrisori de negustori tiprite cu o prefață pentru Sfatul negustoresc de Nicolae Iorga* și *Documente românești din Archivele Bistriței*.

Numele de rudenie reprezintă o categorie aparte care face posibil înscrierea limbii române printre limbile care pot fi caracterizate în funcție de parametrul tipologic al animatului. Animatul este o clasă extralingvistică ce se manifestă diferit în structura fiecărei limbi. Motivul pentru care semnul [+animat] are o relevanță lingvistică în stabilirea trăsăturilor de gen personal ale numelor de rudenie în limba română este acela că limba română se dovedește a fi sensibilă la marcarea morfosintactică a acestei categorii lexico-semantice.

Desigur, animatul presupune o ierarhie ale cărei componente, în ordine descendentă, sunt: [uman] > [animat] > [inanimat]. Fiecare componentă marchează distincții mai fine, precum [uman persoană individualizată] > [uman nume de rudenie], [animat personal] > [animat nonpersonal].

Se constată faptul că numele de rudenie reprezintă pe scara animatului o poziție privilegiată, în sensul că se plasează la un nivel ridicat al ierarhiei. Este de așteptat ca această încadrare semantică să aibă consecințe în plan morfologic și sintactic, ceea ce vom încerca să arătăm în cele ce urmează.

Genul personal reprezintă „o subclasă lexicală de substantive, cea a numelor de persoană, subclasă care manifestă o tendință clară de gramaticalizare¹, adică de distingere de mulțimea substantivelor nonanimată și prin particularități morfosintactice”². Această clasă a substantivelor arată sensibilitatea limbii române față de categoria animatelor personale. Din punct de vedere morfologic și sintactic, această sensibilitate a limbii române față de categoria persoanelor se manifestă prin tendința de marcare formală (prin morfemi flexionari și sintactice) a clasei substantivelor personale.

Genul personal a dispărut din sistemul limbilor moderne, dar a fost păstrat în limbile slave. O situație specială are genul personal în poloneză.

Genul personal reprezintă în poloneză o creație care individualizează această limbă: „genul «personal» se caracterizează printr-o manieră particulară de a exprima, la pluralul masculinelor, subiectul și obiectul direct în funcție de distincția dintre numele de persoane și de substantivele care desemnează animale sau lucruri”³.

În poloneză, în afara opozițiilor care se manifestă în general în limbile slave (masculin/feminin/neutru, masculin animat/masculin inanimat), există la plural opoziția masculin personal/masculin nonpersonal.

Atât în poloneză, cât și în română, numele de rudenie sunt încadrate în clasa substantivelor care prezintă trăsături de gen personal⁴.

În română, trăsăturile morfosintactice ale genului personal, după cum sunt redată în GALR, sunt: marcarea proclitică (prin *lui*) a cazului G-D; marcarea vocativului cu desinențe specifice; marcarea obiectului direct cu *pe*; adjectivarea adjectivului pronominal posesiv la forma nearticulată a numelor de rudenie. În afara acestor particularități morfoloșice și sintactice trebuie să se înșeama de o serie de morfemi semantice și gramaticale care orientează spre citirea puternic referențială a numelor de rudenie (se au în vedere în primul rând funcțiile articolului privind actualizarea în context și individualizarea nominalelor).

Numeroși cercetători au atras atenția asupra faptului că existența subgenului personal în română este, în context romanic, o creație a românei și un parametru tipologic de individualizare a limbii române.

Constituirea unui (sub)gen personal este în stadiul de tendință, și nu de clasă definită, deoarece trăsăturile de gen personal nu se manifestă omogen la toate substantivele nume de persoană (există diferențe de comportament morfosintactic între substantivele proprii nume de persoană, pe de o parte, și substantivele comune nume de rudenie, pe de altă parte).

Genul personal trebuie înțeles ca o clasă de substantive care prezintă prin semantica lor proprie, intrinsec un grad ridicat de individualizare. Nu numai substantivele proprii care desemnează indivizi, ci și substantivele comune care denotă persoane unice în conștiința vorbitorului tind să aibă comportamentul numelor proprii. De aceea, în discuția noastră vom înșista în primul rând asupra mijloacelor gramaticale și lexico-semantice prin care se realizează individualizarea numelor comune în discurs.

¹ Am preluat acest citat din DSL, dar trebuie precizat faptul că în cercetările recente de lingvistic termenul „gramaticalizare” este un concept bine definit și s-a specializat cu o accepție diferită.

² DSL (2005: 362), la articolul *personal*.

³ Drzewiecki (1918: 9).

⁴ „Sunt considerate personale: 1. numele proprii de persoane, 2. numele ocupațiilor și ale meseriilor, 3. numele gradelor de rudenie și 4. în general, numele ființelor considerate a fi persoane” (Drzewiecki 1918: 5).

A. O prim observa ie prive te comportamentul individualizator al termenilor de rudenie în func ie de **parametrul articol rii**. Trebuie avute în vedere mai multe situa ii.

(a) Articularea cu articol definit a termenilor de rudenie care se afl în pozi ie predicativ este o marc a gradului ridicat de individualizare a acestor substantive i un argument în favoarea apropierii acestor termeni de numele proprii:

- (1) *Iar tefan vod ... au trimis la craiu le scu soli, vestindu-i de r zboiu cu noroc ce au f cut înpotriva Radului vod , f lindu-s c i cetatea i scaunul Dâmbovi a cu toat avu iia i-au luat, denpreun i doamna i fiic -sa.* (Ureche, 95)
- (2) *Moartea îmi iaste tat l, carele m na te.* (Costin, *De neamul moldovenilor*, 221).

(b) În român , de regul , substantivele precedate de prepozi ie nu sunt articulate cu articol definit decât dac sunt înso ite de al i modificatori. Totu i, articularea cu articol definit a numelor precedate de prepozi ie este posibil în cazul termenilor de rudenie deoarece ace tia desemneaz persoane unice, puternic individualizate pentru vorbitori:

- (3) *M rog, viind dumneata încoace, s cercetezi la maica, s -mi trimi vreo c m i vre-o 2 p rechi c m oi.* (Iorga, *Scrisori*, 120)
- (4) *Îns boierii acé ti doi tot cu fereal îmbla i tot pre ascuns noaptea pe la poarta despre cas le despre doamna veniia la Vasilie vod .* (Miron Costin, *Let.*, 149)

(c) În mod prototipic, adjectivul antepus substantivului preia formal articolul definit al numelui (dac acesta din urm are un articol hot râ). O situa ie special se înregistreaz în româna veche în flexiunea termenilor de rudenie:

- (5) *Singur Core chii au c dzut pre mâna lui Schinder pa ea i biata doamna cu coconul, Bogdan vod i o sam de boieri.* (Costin, *Let.*, 64)

B. Selec ia **cliticelor posesive conjuncte** reprezint o alt tr s tur a genului personal în sensul c acestea se ata eaz direct substantivului, astfel încât pentru numele de rudenie posesivul pare s aib un dublu rol, acela de a înlocui articolul definit i acela de a exprima posesia. Se deosebesc mai multe cazuri:

– ata area cliticului posesiv determin trunchierea (apocopa) substantivului prin dispari ia silabei finale:

- (6) *Deci e’u zîs a iè: dupî fa’sa s no îmble mai multu.* (Iorga, *Scrisori*, 57)

– ata area cliticului posesiv determin trunchierea substantivului prin dispari ia silabei ini iale (afereza):

- (7) *I-au d ruit acele 2 zapise cu o mia d lei, fiindu bani drep i ai m -sii de la p rin i d zeastre.* (Iorga, *Scrisori*, 111)

– genitiv-dativul invariabil al numelor de rudenie care mo tenesc tiparul latin al substantivelor terminate în *-onis*, *-anis*, ast zi disp rute din uz (*t tâne*, *m mâne*, *fr tâne*), dar i al substantivelor mo tenite i p strate în limba român actual (*frate-miu*, *sor -sa* etc.):

- (8) *Albertu, craiul le scu, fiind ales de ar craiu pre urma lui Cazimir, t tâne-s u, uit priete ugul t tâne-s u ce inuse cu tefan vod* (Ureche, 108)
- (9) *Scris-am eu, Sta[n]ca, fata popei Radului o(t) Ca[co]va, zăpisul meu la mâna unchiu-meu popei, lu Anghel... ca s ie parte de mo ie a t tini-meu, popei Radul* (DÎR, 151).

C. **Vocativul** este adesea invocat printre tr s turile genului personal. Dar vocativul, în toate limbile care îl gramaticalizeaz , este prin excelen cazul substantivelor care desemneaz persoane, i nu o marc distinctiv a genului personal. Atunci când vocativul se aplic substantivelor animate nonpersonale sau chiar substantivelor inanimate acesta este semnul unei recontextualiz ri i al unei utiliz ri figurate (personificate, metaforice, metonimice etc.) ale substantivului în discu ie.

Totu i, al turi de celelalte semne ale genului personal, vocativul este un argument suplimentar, care înt re te celelalte m rci.

Atunci când nu are form omonim cu nominativul, ca în exemplul de mai jos:

- (10) *De vréme c ne-au slujit norocul a ea i al t u i al meu, fiul meu, i n-au fost s fim în scaunul cr iesc al t tîne-t u... s alegem ce r u mai mic s véde...* (Costin, *De neamul moldovenilor*, 305),

vocativul substantivelor încadrate în clasa genului personal prefer , pentru singular, desinen ele *-o* (pentru feminin), respectiv *-e* (pentru masculin):

- (11) *Priietene i frate. De vréme ce la nevoia ta la mine i la ajutorul meu ai n zuit, al doilea dup ajutorul lui Dumnedzeu, eu înc , în elegînd strîmb tatea ta, supt ap rarea mea te-am primit i cu ajutorul meu i al t u de la Dumnedzeu s-au f cut toate deplin.* (Costin, *De neamul moldovenilor*, 293)

D. **Construc ia cu *pe* a obiectului direct** exprimat prin nominal în acuzativ cu tr s tura [+persoan], [+definit] este o caracteristic esen ial a substantivelor din clasa genului personal. Aceast construc ie se folose te numai în cazul numelor proprii sau al numelor comune de persoan i mai rar în cazul substantivelor nume de animale personificate:

- (12) *...într-aceea noapte au fugit Radul vod den cetate, l sând pre doamn -sa Mariia i pre fiic -sa Voichi a i tot ce au avut i s-au dus la turci* (Ureche, 94)
- (13) *Ei s'an seme it: ce-au dat a a, au i t iat pre un fecior a str jerilor.* (Iorga, *Scrisori*, 72)
- (14) *Î aceste locur, când o am vândut, am întrebat pre to fra îi miei i pre toate rudele mele.* (DÎR, 99)

Mult mai pu in specific este realizarea obiectului direct f r prepozi ia *pe*:

- (15) *Megîia i<i> m-au înv a[t] s întreb fr[a îi] de sat i nepo îi fi-vo[r] vreadnici s de ei pentru capul miu, s -m scumpere capul i s ie ei mo âia. (DÎR, 96)*

În ceea ce prive te cazurile oblice sunt de re inut dou fenomene:

E. **Genitiv-dativul substantivelor feminine nume de rudenie terminate în -c** se realizeaz diferit fa de genitiv-dativul substantivelor nonpersonale:

- (16) *Care are Pan s r spunz , dup cum i c r i s-au g sit dup moartea fr ini-s u Mihalcii Condoiane, scrise p ntru ast mie d lei, care i-au l sat r posata maica lor **fiic i** dumneaei cei mai mici. (Iorga, Scrisori, 111)*
- (17) *Ci, frate, nu tiu cum s dau rug ciune dumitale pentru dragostea **Maic i Pr cist** . (Iorga, Scrisori, 130)*
- (18) *În anul 7153 au f cut i nunta **fiic i** sale Vasilie vod , cei mai mari, doamnei Mariei, dup cneadzul Ragivil, om de cas mare, den cnédzii Litfei. (Costin, Let., 120)*
- (19) *Pentru c g tire era s fac de nunta **fiic i** m rii-sale doamnei Mariei, care dup Costandin-vod , domnul Moldovii, o au dat, care nunt nu s-au putut face într-alt chip dup al domnilor obicéiu. (CM II, 65)*
- (20) *...în elegîndu aceast veste veselitoare de izbînda cre tinilor i singerea p gînilor, au dat slav lui Dumnezeu i maic i sfin ii-sale. (CM II, 93)*
- (21) *i de la m n stire purcegîndu au venit la vii la Pite ti, de au fostu acolo la culesul viilor i acolo au adus i pre cocona ul **fiic i** m rii-sale, al doamnei Mariei de la arigrad. (CM II, 94)*
- (22) *Atuncea dar, avîndu m riia-sa i nunt a face p cî legi a **fiic i** m rii-sale doamnei Ilinc i cu Scarlatache, coconul lui Alixandru, dragomanul cel mare împ r tescu, cinstit-au întîi cu dreg torie pre acestu cocon, f cîndu-l p harnic mare. (CM II, 96)*

Exist îns i exemple contrare care demonstreaz faptul c p strarea radicalului nu este consecvent i c uzul oscileaz între marcarea i nemarcarea alternan elor:

- (23) *fiind la m n stirea Brîncovénilor (unde era astrucate oasele pomenitei **maicei** m rii-sale) (CM II, 104)*
- (24) *[De trimiterea unor boieri la nunta **fiicii** lui banfi Gheorghe, gubernatul cel mare al Ardealului] (CM II, 118).*

F. **Genitiv-dativul realizat cu marca proclitic lui**, construc ie care apare mai ales în cazul substantivelor masculine, dar care s-a extins i la substantivele feminine. Folosirea nediferen iat în func ie de gen a articolului proclitic *lui* arat faptul c *lui* trebuie interpretat ca marc a genitiv-dativului personal, în afar oric rei considera ii de gen:

- (19) *a lu mueri lu Apafi. (DÎR, 122)*

G. Substantivele feminine care au în radical diftongul *oa* sau *ea* monoftongheaz la genitiv-dativ ace ti diftongi în vocalele *e* sau *o*. Substantivele feminine de rudenie p streaz în cursul declin rii diftongii din radical. Nemanifestarea alternan elor vocalice în paradigma numelor de rudenie le deosebe te de substantivele prototipice:

- (20) *au murit otr vit de cumnat -sa, de doamna lui Ieremie vod ,... care fapte acéi doamne apoi mai pre urm au ar tat Dumnedz u cu patimile ei.* (Costin, *Let.*, 57)
- (21) *i s-au însurat aice în ar , de-au luat o fat a doamnei Dabijoaie.* (Neculce, 127)
- (22) *Numai s punè doamna i cu fratele doamnei, Lupa co sp tarul, fiindu-i cumnat lui erban, de-i scotè capul.* (Neculce, 149).

Concluzii

Româna este foarte sensibil la diferențele de gen. Această caracteristică rezultă atât din prezența neutrului, alături de feminin și de masculin, cât și din necesitatea de marcare, în interiorul animatului, a unei clase de substantive care prezintă semnul [+animat].

Clasa lexicală de substantive caracterizată prin prezența, în configurația lor semantică, a trăsăturii [animat] subordonează clasa substantivelor caracterizate prin semnul [uman] sau [personal]. În cadrul acestei subclase, numele de rudenie ocupă un loc important. În limbile în care subclasa substantivelor personale prezintă particularități flexionare, precum în română, formându-se a-numitul *gen personal*, clasa animatului subordonează genul personal.

Inventarierea trăsăturilor de gen personal ale numelor de rudenie pune în evidență cel puțin două fenomene. În primul rând este evidentă tendința de prezență a unei forme unice la toate cazurile sau a unei forme cât mai puțin variabile. În al doilea rând există o relație strânsă între semantismul inerent al numelor de rudenie, acela de a desemna persoane unice în conștiința vorbitorilor, și mijloacele morfosintactice prin care se redă ideea de individualizare a acestor substantive în discurs.

SIGLE

- CM I, II = *Cronicari munteni*, texte selectate, studiu introductiv, note și glosar de Liviu Onu, București, Editura științifică, 1970.
- DÎR = *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea* (text stabilit și indice de Gheorghe Chivu, Magdalena Georgescu, Magdalena Ioniș, Alexandru Mare și Alexandra Roman-Moraru, introducere de Alexandru Mare), București, Editura Academiei, 1979.
- Iorga, Scrisori = *Scrisori de negustori tiprite cu o prefață pentru Sfatul negustoresc de Nicolae Iorga*, București, 1925 și *Documente românești din Arhivele Bistriței (Scrisori domnești și scrisori private)*, București, Editura Librăriei Socec & Comp., 1899.
- Miron Costin, *Let.* / Miron Costin, *De neamul moldovenilor* = Miron Costin, *Opere*, ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P. P. Panaitescu, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958.
- Neculce = Ion Neculce, *Letopisea ului rii Moldovei și O samă de cuvinte*, ediție îngrijită, cu glosar, indice, și o introducere de Iorgu Iordan, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1955.
- Ureche = Grigore Ureche, *Letopisea ului râi Moldovei*, ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P. P. Panaitescu, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1955.

BIBLIOGRAFIE

- Cazacu, Boris, 1947, „Remarques sur l'emploi des adjectifs possessifs en roumain”, *Bulletin Linguistique*, XV, p. 95–102.
- Comrie, Bernard, 1989, *Language universals and linguistic typology*, Oxford, Basil Blackwell.
- Diaconescu, Paula, 1966, „Declinarea cu «articol definit» proclitic în limba română. Genitiv-dativul substantivelor comune, nume de persoană”, *Studii și cercetări lingvistice*, XVII, 5, p. 555–566.

- Diaconescu, Paula, 1968, „Vocativul în *-(ul)e*”, *Studii i cercet ri lingvistice*, XIX, 5, p. 469–472.
- Drzewiecki, Konrad, 1918, *Le genre personnel dans la déclinaison polonaise*, Paris, É. Champion, Colec ia Toronto.
- Faiciuc, Ion, 1973, „Vocativul termenilor de înrudire i al prenumelor în graiul maramure ean”, *Cercet ri de lingvistic*, XVIII, 1, p. 63–71.
- Felecan, Nicolae, 2009, „Influen a vocativului asupra nominativului la numele de persoan în subdialectul maramure ean”, *Lucr rile celui de-al XIII-lea simpozion interna ional de dialectologie*, vol. I, Cluj-Napoca, Editura Mega, p. 91–96.
- Graur, Alexandru, 1931, „Despre vocativul românesc”, *Grai i suflet*, V, p. 178–181.
- Graur, Alexandru, 1945, „Contributions à l'étude du genre personnel en roumain”, *Bulletin Linguistique*, XIII, p. 97–104.
- Graur, Alexandru, 1945, „Notes sur l'emploi enclitique des adjectifs possessifs en roumain”, *Bulletin Linguistique*, XIII, p. 156–161.
- Pu cariu, Sextil, 1921–1922, „Despre *pre* la acuzativ”, *Dacoromania*, II, p. 565–581.
- Racovi , C., 1940, „Sur le genre personnel en roumain”, *Bulletin Linguistique*, VIII, 1940, p. 154–158.

Personal Gender Characteristics of Kinship Terminology in Early Romanian

The aim of the paper is to underline the predisposition of the Romanian language towards the category of the animate. The animate represents a lexico-semantic class of nouns including kinship terminology, which distinguishes itself through a particular morpho-synthetic behavior. This is the reason for which this terminology displays personal gender features that set them apart from the prototypical nouns and brings them together to proper nouns.